

Наташа М. Николић*

Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет, Ужице

СИСТЕМСКИ ПРИСТУП ПОРОДИЦИ – ИМПЛИКАЦИЈЕ ЗА ПРАКСУ У УСЛОВИМА ЕПИДЕМИЈЕ КОВИД-19

Апстракт: У овом раду биће речи о системској породичној теорији и њеним импликацијама на педагошку праксу у условима епидемије ковид-19. Ова теорија на породицу гледа као на динамички систем нераскидиво повезан са другим друштвеним системима. То је систем који је много више од збира делова и има своју структуру, хијерархију, границе а кроз свој животни циклус сусреће се са бројним развојним и неразвојним кризама. Ковид-19 епидемија представља глобалну кризу са низом последица по друштвене односе, породично функционисање, ментално здравље људи. У раду ће бити разматран и појам породичне/системске резилијентности, тј. процеси који доприносе томе да се породица и њени чланови заштите у временима кризе. Будући да породица и њени чланови нису изоловани, друштвени, национални, глобални ниво морају доприносити јачању процеса резилијентности породице, а на тај начин допринети и резилијентности појединаца. С обзиром на то, предложимо различите врсте друштвене помоћи породици (јачање духовности као механизма резилијентности, овладавања вештинама комуникације, поучавање у активном слушању...).

Кључне речи: *системска теорија о породици, резилијентност, ковид-19, криза.*

УВОД

Теорије су, у најопштијем смислу, средство које служи за разумевање и описивање света. Оне представљају скуп међусобно повезаних идеја које се користе како би дале одговоре на питања о одређеном феномену. „Теорије обезбеђују општи оквир за разумевање одређених података на организован начин, али показују и како треба интервенисати” (Вигт, 1995, према: Smith, Hamon, Ingoldsby, Miller, 2009: 4). У друштвеним наукама никада не постоји само један начин односно теорија за разумевање врло сложених друштвених феномена као што су породица и породични односи.

* natasa.nikolic@pfu.kg.ac.rs

Сматра се да је период модерне изнедрио бројне теорије о породици: оне које се баве трајним и неизбрисивим утицајем породичних варијабла на развој детета (психоаналитичка теорија, бихејвиоризам, теорија афективне везаности), као и савремене теорије о породици (системска, развојна, структурално-функционална, конфликтна теорија и теорија размене). Свака теорија нам омогућава да се фокусирамо на различите аспекте породичног живота и свака одговара на различита питања; све теорије имају своју дефиницију функционалне породице, основне претпоставке и концепте и све су продукт сопственог историјског контекста. Између осталог, различите дефиниције породице су посебно данас пожељне јер имамо заиста велики број типова породице (због бројних структура породице). У даљем раду наш фокус ће бити на системској теорији породице, појашњењу основних концепата теорије, али и тражењу могућности да се основни концепти повежу са праксом савременог породичног живота. Посебно ћемо се усмерити на ванредне околности које су задесиле планету током пандемије ковид-19, јер сматрамо да су погодиле породицу и њено функционисање, а на основу постулата и оних концепата који су из системске теорије произишли предложимо начине интервенције како би се заштитила породица.

ОСНОВНЕ ПРЕТПОСТАВКЕ И КОНЦЕПТИ СИСТЕМСКЕ ТЕОРИЈЕ

Развој системског приступа је текао од традиционалног ка модерном и постмодерном, што је укључивало и парадигматске промене, а данас, унутар широке дисциплине системског мишљења, постоји више различитих теорија које у свом називу садрже реч системски (Половина, 2011). Лудвиг Ван Берталанфи (Ludwig Von Bertalanffy) и Грегори Бејтсон (Gregory Bateson) су допринели преношењу наслеђа кибернетике, опште теорије система и еволуционе антропологије (аспект сазнавања о свету) у поље друштвених и примењених наука које су се бавиле облашћу породичног живота. Како Половина (2011) наводи, оно што се појавило шездесетих и седамдесетих година 20. века представља потпуно нову парадигму која је на неки начин променила поглед, како на свет и његово функционисање, тако и на теоријско и практично проучавање породице.

По општој теорији система постоје три базична нивоа – индивидуа, породица и социоекономски и културни ниво или економски супрасистем (Голднер Вуков, 1988) – који су међусобно испреплетени и повезани. Настасић (1998) истиче да системско гледиште сагледава породицу кроз две равни и на два начина: 1. Породица као организована целина или систем који у свом развоју има специфичне циљеве и стратегије како да те циљеве оствари кроз регулативне механизме; 2. Породица као процес изменљивих релација међу

њеним члановима, које се одвијају кроз циклусе са предвидивим променама и стадијумима развоја. У разматрању основних концепата системске теорије породицу ћемо сагледати кроз ове равни, где је породица целина (систем), али и процес систематског развоја.

Породица као целина (систем). Сваки живи систем као целина има своје границе, структуру и одређену хијерархију, па тако и породица. Један део породице (појединац или неки други супсистем) не може се разумети изоловано од другог дела система; породични систем је знатно више од збира појединачних делова. Један од кључних концепата ове теорије јесте кибернетски *циркуларни модел*. Циркуларно разумевање појава у породичном систему значи сагледавање породице као система чије су компоненте супсистеми који се налазе у сталној интеракцији. Понашање једног члана породице резултат је кружне повезаности свих чланова породице где је узрок у ствари резултат другог узрока, где нема стварног почетка и крајње тачке (Голднер Вуков, 1988).

За разумевање породице у системском смислу важни су *концепт хомеостазе и морфогенезе* и са њима повезани концепти *позитивне и негативне повратне спреге (feedback)*. Кад год је породица подвргнута спољашњим или унутрашњим силама које прете да наруше њен баланс, укључује се хомеостаза да се промене зауставе и систем врати у пређашње стање. Она се одржава кроз негативну повратну спрегу, без обзира да ли је хомеостаза позитивна (функционална) или негативна (дисфункционална). Негативни фидбек се јавља, на пример, у ситуацијама када породица преузима корективне мере како би вратила одређеног члана породице у стање које је представљало хомеостазу. Позитивна повратна спрега води процесу развоја – морфогенези и представља еволуциону и нестабилну парадигму. Тај процес, заправо, води повећању „девијације” кроз њено награђивање и кроз њега, на пример члан породице који „штрчи” може бити подстакнут да наруши хомеостатички баланс. Такође, позитивни фидбек не значи да је промена нужно позитивна, јер чланови породице могу подстицати понашање које је дисфункционално (Smith et al., 2009: 127–132). Између хомеостазе и морфогенезе увек постоји динамика која омогућава интеракцијску равнотежу и остваривање развојних потреба.

Породица као целина и систем делује кроз трансакционе обрасце који се састоје од поновљених интеракција које утврђују образац (правило) понашања. Ти обрасци када се понављају употпуњавају породичну структуру, границе и хијерархију породице, исцртавајући скалу понашања и олакшавајући интеракцију међу члановима. Структуру, дакле, чине односи између супсистема, правила ко и како учествује у породици у одржавању породичног система. Правила по којима породице живе када се формирају имају тенденцију да се одржавају. Породице не могу имати бесконачан избор начина понашања за сваку ситуацију, већ неколико изабраних који се изнова користе. По системском

приступу, није толико битна тема у вези с којом се расправљају чланови породице већ они понављајући (репетитивни) обрасци понашања, те се променом дисфункционалних правила доприноси позитивној промени у читавом систему. Као и сви живи системи, и породица има хијерархију која је, у ствари, организациона структура у вези са појмом моћи и улогом у доношењу одлука и правила. Структуре могу бити доминантне и субординантне. Доминантне су оне на којима се заснивају најчешће породичне операције, а најчешће је то родитељска структура (Зобеница, 2012). Сваки систем има нивое; системи другог и трећег реда поседују „компаратор” који надгледа аутпуте (output) и упоређује их са циљем система (жељеним вредностима). Неке системске карактеристике, као што је контрола система, могу се појавити само у систему који има два подсистема, а у породичном подсистему можемо да посматрамо родитељски као контролни подсистем. Готово сви системски теоретичари породице виде породицу као циљано оријентисан систем са контролним подсистемом (White & Klein, 2008).

Са операцијама и интеракцијама је повезано и објашњење *улога* које су, најопштије речено, обрасци којима чланови породице испуњавају своје функције и значајне су за процењивање нивоа функционисања (Голднер Вуков, 1988). Оне укључују обавезе које су неопходне за функционисање породице, а најефикасније је да чланови породице имају јасне функције које одговарају њиховим годинама, образовању, положају у породици и индивидуалним квалитетима, тј. да се улоге распоређују по способностима и могућностима за преузимање одговорности.

Операције породице могу да буду, како унутар тако и изван породичног система, чиме се формира, како породична пропустљивост, тако и породични ригидитет. То је дефинисано појмом *породичних граница*, који је први увео Минућин (Minuchin, 1974, према: Зобеница, 2012), а који означава спољашње и унутрашње омеђавање породичног система и одређује квалитет интеракција породице са спољним светом, као и квалитет односа између појединих супсистема у породици. Јасне и пропустљиве границе између подсистема су здраве границе док све друге стварају дифузне и уплетене породичне односе. Један од основних задатака породице управо одређивање унутрашњих и спољашњих граница и тога ко чини нуклеарну породицу (Зобеница, 2012). Постоје, на пример, докази да су се током епидемије вируса корона многи вратили у кућу својих родитеља (Holder, 2020, према: Hernandez & Colaner, 2021) и морали да напусте места свог пребивалишта, што би значило да су многе породице током епидемије морале да прихвате поновни долазак неких чланова. Изолација породице, карантин, или полицијски час, могла је довести до стварања дифузних и уплетених односа између чланова породице, односно до нарушавања унутрашњих граница. Све то говори о томе колико је породица морала да буде спремна да рedefинише своје границе, како спољашње тако и унутрашње, да би се задржала породична функционалност.

Поменули бисмо и *степен разноврсности (variety)* који се односи на количину ресурса којом систем располаже, суочавајући се са захтевима околне или адаптирајући се на промене (White & Klein, 2008). Систем који има више доступних ресурса има више опција или начина да се суочи са захтевима адаптације који долазе из спољашње средине. Управо овај недостатак разноврсности може да резултира распадом породичног система јер је неспособан да прихвати промену. У условима епидемије породице које су имале више унутрашњих ресурса (као, на пример, раније искуство са неким обликом епидемије) и шири репертоар понашања, вероватно су се лакше адаптирале на епидемију.

Комуникација је веома битан појам по системском приступу јер осим што се вербалном и невербалном комуникацијом преносе информације, комуникациони обрасци су међузависни са структуром, јер говоре о релацији између чланова породице. Када се говори о комуникацији као димензији породичног функционисања, Голднер Вуков (1988) истиче да се процењује афективни и инструментални део комуникације те да димензије поруке вербалне комуникације могу бити: а) порука је јасна и директна (упућена неком), б) порука је јасна и индиректна (не зна се коме се упућује), в) маскирана и директна (садржај нејасан, али се зна коме се упућује), г) маскирана и индиректна (садржај је нејасан и имперсоналан). Сматра се да је најефикаснија јасна и директна, а најнеефикаснија маскирана и индиректна. Веза између вербалне и невербалне комуникације може да буде: конгруентна (саображена оба нивоа комуникације) и неконгруентна (несаображена оба нивоа комуникације). Свака порука се може прихватити, игнорисати или дисквалификовати (прималац одбија да прихвати доживљај онога који саопштава поруку). Свакако је најбоље да се шаљу јасне, директне и конгруентне поруке и да се као такве од реципијента прихвате.

У системској теорији је чест концепт *двоструке обавезности (double bind)* који представља специфичну форму патолошке комуникације. У друштвене науке увео га је антрополог Грегори Бејтсон (Bateson et al., 1956; Bateson, 1987, према: Стајић, Жикић, Пишев, 2021) приликом проучавања процеса комуникације у оквиру психотерапије и друштвено и породично индукованих фактора који утичу на стање психијатријских пацијената. Двострука обавезност је дилема у комуникацији која настаје када појединац или група људи добије две или више порука са позиције ауторитета које су међусобно противречне, без могућности отклањања настале конфузије на основу података којима располаже. Дакле, она се јавља у ситуацијама када неко од значаја за појединца шаље поруке чији се садржај разликује од начина на који нешто каже, а како год да реципијент одговори на поруку, на неки начин ће бити кажњен. Такође, појединцу је у таквим ситуацијама онемогућена метакомуникација, тј. спречен је да коментарише примљене поруке и тако успешно одлучи на поруку ког нивоа да одговори. Двострука обавезност је посебно забрињавајућа када су у питању деца јер све контрадикторности, недоследности у васпитним поступцима могу имати утицаја на касније дисфункционално пона-

шање. Бејтсон, као и његове колеге, тврдили су да је породица комуникацијски систем у ком, ако се догоди двострука обавезност, може доћи до развоја шизофреније, посебно ако их мајка шаље детету у најранијим данима, јер дете не зна како да се снађе у конфузној ситуацији, те је у опасности од развијања патолошких видова понашања и емоција (White & Klein, 2008).

Аутори Стајић, Жикић и Пишев (2021) су у раду *Шумови у комуникацији: „двострука обавезаност” током епидемије ковида-19 у Србији* указали да је концепт двоструке обавезности применљив на сваки вид културне комуникације у којој је важно, а отежано, исправно разлучити добијене информације. Такође, они су у свом раду указали на начин на који двострука обавезаност може представљати вид контроле и пребацивања одговорности не само на индивидуалном или породичном плану, већ и на нивоу целог друштва. Сматрамо да је постојање контрадикторних порука о природи и превенцији болести од стране власти, а што су потврдили и страни аутори (Guest, Del Rio, Sanchez, 2020), допринело стресу и хаотичности у понашању друштва али и појединаца унутар породица.

„Континуирано добијање оваквих противуречних импулса ставља реципијента у комуникациони матрикс из којег не може да изађе, а који због своје природе онемогућава испуњење оба очекивања или захтева, што може узроковати емотивни стрес, незадовољство, депресију, осећај неадекватности и сл.” (Стајић, Жикић, Пишев, 2021: 601).

У Републици Србији смо били сведоци масовних протеста који су били усмерени против власти и против нелогичности у порукама које су слали представници власти и здравства. Са друге стране, доказано је и да се многи људи у периодима кризе бране од непријатних вести повлачењем и неучествовањем, што може допринети додатној несигурности (Afifi & Afifi, 2015). Целокупни стрес се могао одразити и на породицу и њене појединачне чланове који су се, сваки за себе, морали изборити за оно што су сматрали истинитим. На пример, неко је био поборник различитих теорија завере о природи вируса, вакцинама, неко је веровао представницима Кризног штаба, док се неки трећи члан породице могао ослањати на религију као место тражења одговора на сва питања. Породични конфликти у вези с тим шта сваки члан сматра истином могли су довести до већег удаљавања чланова, непријатељства и уопште хаотичности. Према томе, природа информација коју смо добијали преко различитих медија сигурно представља веома снажан фактор у развоју криза како код појединаца, породица тако и друштва.

С обзиром да је врло значајан по овој теорији, поменули бисмо и *концепт „идентификованог пацијента”*. Тај концепт је најреволуционарнији системски заокрет у односу на класичну психијатрију јер се патологија или симптом једног члана породице схватају као израз дисфункционалности целог система, али и битан фактор његовог одржавања (Зобеница, 2012). Водећи се системским приступом, када се говори о постојању патологије у породици,

пажња није усмерена на појединца већ на дисфункционалност породичног система. Најчешће једна особа манифестује више симптома (психоза, неуроza, алкохолизам, наркоманија) у једном дисфункционалном породичном систему, док често други чланови породице верују да је баш он узрок проблема те да нема њега, не би било проблема у породици. Он уједно има највећу моћ јер регулише понашање других чланова породице. Породични терапеути који се ослањају на овај приступ не теже да открију узрок одређеног понашања, јер он може да буде образац који се преносио генерацијама, већ траже начине да прекину постојећи дисфункционални образац који узрокује симптоме. Поставља се питање како су се са епидемијом ковид-19 бориле породице које имају „идентификованог пацијента”. Међутим, како истиче Голднер Вуков (1988), тек у поремећеној дисфункционалној равнотежи (која може трајати годинама) а коју епидемија може подстаћи, породица показује спремност да се мења, па можда целокупан стрес наведе породицу да се реструктурира и успостави функционалну хомеостазу. То свакако представља врло оптимистично гледиште јер је у таквим ситуацијама од суштинског значаја доступност ресурса шире заједнице за превазилажење проблема.

Породица је, дакле, целина али, истовремено, и систем (Настасић, 1995) тезу по којој је породица процес. Животни циклус је концепт системске теорије који означава путању коју породица опише на свом путу и има кружни облик; на месту где претходна породица почиње да се гаси, деца увелико започињу нови породични круг. Он представља природни еволутивни процес који покреће породицу пут раста, развоја, сазревања и промене. Породичне фазе могу бити: 1) заснивање породице; 2) породица са малим дететом; 3) породица са предшколским дететом; 4) породице са школским дететом; 5) породица са адолесцентом; 6) породица коју напуштају деца; 7) породица са празним гнездом; 8) породица која стари. За сваку од ових фаза породица је дужна да испуни одређене развојне задатке. Животни циклус, такође, омогућава одржање породичног континуитета јер повезује прошлост, садашњост и будућност. Сваку породицу и њен животни циклус прате *кризе* које представљају повећану количину стреса, било породичног, било оног који долази споља. Свака развојна фаза доноси промену која је повезана са губитком, било да је реалан, фантазиран или антиципиран. Криза може бити нормална реакција на болну ситуацију која брзо пролази те се успоставља хомеостаза и у функцији је раста и развоја. Али ако је стрес дуготрајан, исцрпљују се адаптивни механизми и долази до регресивне хомеостазе која може довести до симптоматског понашања. Криза је нешто што је саставни део живота свих, али је посебно опасна када је пролонгирана и када одржава систем у стању непрогресивне хомеостазе. У случају епидемије ковид-19, губици и неизвесност су трајали месецима и без сигурног краја, а таква хронична неизвесност ће вероватно довести до великог броја симптома и код иначе релативно функционалних појединаца. Кризе могу бити развојне, када су везане за промене током животног циклуса, и неразвојне, које се јављају без обзира на фазу животног

циклуса, а изазване су вољно и невољно (Голднер Вуков, 1988). Фазе животног циклуса дају могућност да се нормативне (развојне) кризе предвиде и успешно реше јер су природне и очекиване (у адолесцентној фази углавном има проблема). Тешкоће стварају ненормативне (неразвојне) кризе које највише потресају породицу. Каква ће бити реакција на критичне догађаје, било развојне или неразвојне, зависи од особености саме породице, претходног искуства и начина превазилажења претходних криза, тежине стреса, количине унутарпородичне анксиозности, али и од психофизичког стања појединих чланова.

Криза изазвана епидемијом

Појам кризе и њеног превазилажења, коју помиње системска теорија, данас је посебно актуелан будући да живимо у систему у коме је доминантна криза изазвана епидемијом ковид-19, и која је, гледано оком западног човека, довела у питање много тога што се самоподразумевало. Иако смо у објашњавању основних концепата системске теорије указали на могуће последице кризе, имамо потребу да још детаљније објаснимо кризу изазвану епидемијом и њено рефлектовање на људе уопште, породицу и њене испреpletене супсистеме.

Свакодневни животи људи широм света су се променили: услед ограничености кретања, наглашене бриге о здрављу, губитака блиских људи, рада од куће, затварања бројних институција, онлајн наставе, контрадикторних порука јавног здравља о ситуацији и правила везаних за ситуацију са ковид-19 (Guest et al., 2020; Стајић, Жикић, Пишев, 2021), скучени простори за живот у градској средини и још много тога. Бројне круцијалне промене у глобалном и националном систему и функционисању су се укрстиле са транзицијом кроз коју пролази сваки човек али и породични системи. Те промене су задесиле породице различитих структура, у различитим развојним периодима, са различитим што развојним што неразвојним кризама кроз које пролазе. Укрштање различитих транзиција у породичном систему може бити фактор настајања дисфункционалности породичног система и њених подсистема.

Стрес због корона вируса је утицао на мањак осећаја смислености живота, оптимизма и на појачане симптоме депресије (Arslan & Yıldırım, 2020). Истраживања су показала да је епидемија ковид-19 имала директан утицај на повећање анксиозности и депресивности код људи; да се повећала преваленција синдрома сагоревања (burnout) и посттрауматског стресног поремећаја међу популацијом, посебно код медицинских радника; да је дошло до јављања поремећаја у исхрани и насиља (Beltran-Velasco, Ruisoto, Diaz Arroyo, Laborde-Cárdenas, Tornero-Aguilera, 2021; Clemente-Suárez, Martínez-González, Benitez-Agudelo, Navarro-Jiménez, 2021). Изолација, психолошки и економски стресори који прате пандемију, као и потенцијално повећање коришћења негативних механизма одбране могу заједно да створе „савршену олују” (perfect

storm) која би била окидач таласа насиља у породици (Van Gelder, Peterman, Potts, O'Donnell, Thompson, Shah, Oertelt-Prigione & Gender and COVID-19 working group, 2020). Бројни извештаји широм света говоре о повећаном породичном злостављању и насиљу откако су на снагу ступиле социјална изолација и мере карантина (Van Gelder, 2020; Campbell, 2020). Још раније је доказано да када особе проживљавају периоде великог стреса, често конзумирају више количине алкохола што доводи до зависности од њега (Boscarino et al., 2011; Wu et al., 2008, према: Julien, Ayer, Tapper, Barbosa, Dowd, Chatwal, 2022). Постоје докази да је и током епидемије ковид-19 дошло до повећане конзумације алкохола и других психоактивних супстанци (Roberts, Rogers, Mason, Siriwardena, Hogue, Whitley, Law, 2021). Може се рећи да постоји ризик да се ови, можда краткорочни трендови у конзумацији алкохола и психоактивних супстанци, као лошег механизма одбране од стреса претворе у трајне животне навике. То би могло да резултира стварањем зависности и код оних који раније нису били склони таквом понашању, а посебно би могло да доведе до погоршања стања оних који су већ са дијагнозом алкохолизма, наркоманије и сл. Претпостављамо да је епидемија имала посебан утицај на особе са опсесивно компулсивним поремећајем (ОКП). Анализом 79 радова који су се бавили утицајем епидемије на особе са ОКП, установљено је да су људи са или без дијагностикованог ОКП пре пандемије искусили појаву или погоршање симптома ОКП током епидемије (Linde, Varga, Clotworthy, 2022). Мора се имати на уму да нарушено психофизичко здравље само једног члана породице може негативно да се одрази на све друге чланове система.

Ослањајући се на концепт циркуларне узрочности, епидемија ковид-19 утицала је на породични систем, али, истовремено, и на родитељски, супсистем супружника и дечји супсистем. Промењени животни услови у пандемији су се неоспорно одразили на социоемоционални статус појединаца, а истовремено и на родитељство (Abramson, 2020; Wu, Xu, 2020). Стрес код родитеља се могао повећати због страха од могућности обољевања, губитка радних места, финансијске несигурности, потенцијалне смрти блиских особа. Родитељи који су морали да раде ван куће у време епидемије требало је да физички обезбеде децу и да се побрину да она што квалитетније проведу то време. Они који су радили од куће нашли су се у до тада непознатој ситуацији рада на даљину, а поред својих обавеза морали су водити рачуна и о дечјим активностима (посебно уколико су у деца предшколског и школског узраста).

Фаза у којој је породица са адолесцентом сматра се врло стресном јер се дисфункционалност која се годинама акумулирала у овој фази испољава и доприноси дисфункционалности родитељског подсистема (Матејевић и Тодоровић, 2012). Према томе, претпоставља се да ће и узраст деце бити фактор који утиче на адаптацију на кризу, те да ће „адолесцентна” криза доприносити посебној рањивости породице. С обзиром на захтеве за изолацијом, извесно је да су деца имала мање директних вршњачких контаката, контаката са комши-

јама, наставницима. Вршњачки контакти су, на пример од посебне важности када је у питању дечји социјални, интелектуални и морални развој. Уопште, могућности за партиципацију у бројним активностима која их се тичу биле су знатно смањене или нису могле да буду организоване. Због могућег дечјег незадовољства и исфрустрираности родитељи могу улагати додатне напоре деци покушавајући да компензују све ускраћености. Све је то, између осталог, могло да доведе до преиспитивања родитељских улога, већ постојећих правила и граница у васпитању деце и унесе тензију у свакодневно функционисање.

С обзиром на то да функционалну породицу карактерише снажна партнерска коалиција, сматра се да је за разумевање родитељског функционисања битно разумевање супсистема супружника/партнера. Тај супсистем би у функционалним породицама требало да буде ослонац, подршка и уточиште од спољашњих стресова. Да би супсистем супружника био уточиште, неопходно је да се оба партнера укључе у утврђивању правила у вези са блискошћу, хијерархијом, обрасцима сарадње, кроз разумевање различитости у односу на постојање различитих система вредности и различитих веровања. Ако постоји било каква дисфункционалност у систему супружника, она ће се преламати кроз целу породицу, а кроз трансгенерацијски пренос утицати и на функционисање наредних генерација, јер је родитељско функционисање повезано са партнерским и тензије које постоје између партнера рефлектују се и на родитељство (Матејевић и Тодоровић, 2012). Истраживања показују да је породични стрес током епидемије био посебно изражен у породицама у којима оба родитеља раде од куће (Wu & Xu, 2020). Према томе може се поставити питање како се епидемија одразила на задовољство брачним животом, јер су партнери били принуђени да велики део времена проводе заједно. Истовремено, можемо поставити питање како ће супружници подржавати једне друге током епидемије када се обоје суочавају са истим егзистенцијалним стресом. Парови који су тек засновали брак налазе се у кључној фази животног циклуса породице када се дефинишу структуре, улоге, границе (које би требало да буду полупропустљиве), а овом кризом могу бити ометени у успостављању здравих, међусобних односа, као и односа са породицама и заједницом. Правила која се успоставе у овој фази животног циклуса породице провлаче се кроз читав животни циклус.

Превладавање кризе кроз процесе који доприносе резилијентности породице

Бројни су докази да је епидемија имала негативан утицај на многе породице и да су многе представљале фактор ризика за стварање симптоматских облика понашања, међутим, упоредо с тим, неке породице су могле лакше превладати кризу, и самим тим, лакше успоставити хомеостазу те је сама породица могла бити протективни фактор за појединце. Питање које се намеће јесте шта то карактерише резилијентне породице, које су се лакше адаптирале на промене и биле потенцијални протективни фактор за своје чланове породице током кризе.

Термин резилијентност потиче од енглеске речи *resilience*, што значи отпорност, жилавост, еластичност, способност брзог опоравка. Први пут се помиње у истраживањима индивидуалне резилијентности осамдесетих година 20. века. Резилијентност се развијала од индивидуалне, која је била усмерена на биолошке и друге особине личности у ризику и/или протективне факторе, до породичне/релационе резилијентности. Постепено се схватило да резилијентност појединца, и ако постоје генетски потенцијали за њу, мора да се развија у релационом/породичном контексту. Дакле, постоји релациона, интеракциона димензија резилијентности (Гакић и Мајкић, 2001). Волш (Walsh, 1996, према: Зобеница, 2012) уводи концепт релационе резилијентности са фокусом на породици као функционалној јединици. Током протеклог периода интерес се померао од схватања да породица може бити једино извор дисфункције, због које неки њени чланови показују симптоме поремећаја и сметњи, до схватања да породица може да буде и извор снаге за своје чланове (Зобеница, 2012). То је суштинска разлика у односу на индивидуални приступ резилијентности.

Бројне студије о моделу *мултидимензионалних процеса функционалних породица* (Epstein, Bishop et al., 1993; Moos, 1986; Olson, 1993; Olson, Rusel, Sprenkle, 1989; Walsh, 1993, према: Гачић и Мајкић, 2001), које се разликују у концептуализацији и методологији, указују на значајну конзистентност у налазима када су у питању кључни процеси који у оквиру породичног функционисања доприносе резилијентности породице. Ти процеси су: *кохезивност, флексибилност, отворене комуникације, решавање проблема и систем веровања*.

Развој концепта резилијентности наметнуо је примену системског приступа. Системске теорије су прошириле гледиште индивидуалне резилијентности на процесе у породичним и ширим социјалним системима, што укључује еколошко и развојно становиште. Неопходни процеси за превазилажење кризе у породици битно зависе од ширег социјалног контекста, што потврђује потребу примене системског приступа (Гакић и Мајкић, 2001).

Како бисмо разумели и подробније појаснили процесе који доприносе отпорности, резилијентности породице, у овом раду ћемо, пре свега, кори-

стити моделом породичне резилијентности Волшове (Walsh, 1993, према: Зобеница, 2012) и *circumplex* моделом праћења образаца породичног функционисања Олсона и сарадника (Olson, Russel, Sprenkle, 1989, према: Матијевић и Тодоровић, 2011). Оба аутора се ослањају на системски приступ у посматрању породице.

Волш (1985, према: Зобеница, 2012) види породичну резилијентност као скуп процеса који омогућавају породици излазак из кризе или перманентног стреса. Свој *модел породичне резилијентности* је дефинисала како би објаснила процесе у различитим супсистемима породице и ширим системима који комуницирају у превладавању породичних проблема са њом. Њен оквир схватања породичне резилијентности има за циљ идентификацију кључних породичних процеса који смањују стрес и вулнерабилности и промовишу раст и јачају породицу да превлада неповољне животне околности. Породична резилијентност, на основу њеног мишљења, није само способност породице да савлада невоље него и *потенцијал за личну и релациону трансформацију и раст породице*. Волшова је проширила свој концепт наводећи принципе породичне резилијентности: индивидуална резилијентност се најбоље разуме и јача у контексту породице и шире социјалне заједнице, као узајамна интеракција индивидуалног, породичног и социокултурног и институционалног нивоа; кризни догађаји погађају целу породицу и носе ризик за индивидуалну дисфункционалност, конфликте и породични слом; породични процеси су медијатори утицаја стреса на све чланове и њихове релације; протективни процеси јачају резилијентност смањењем стреса и јачањем адаптације; све индивидуе и породице имају потенцијал за јачање резилијентности. Кључне процесе породичне резилијентности она смешта у три главне области породичног функционисања: породични систем веровања, породични организациони обрасци и породичне комуникације (Walsh, 2002, према: Зобеница, 2012).

Породични систем веровања је начин како породица процењује кризу. У системе веровања Волш убраја: давање значења тешкоћама, поглед на свет, трансценденталност и духовност. Веровања помажу члановима породице да схвате значење кризе и од тога које значење породица даје кризи, зависи да ли ће је савладати или не. Требало би да породична веровања подстичу позитивно виђење ситуације и подстичу тражење духовне подршке. Кад се породица бори са кризом, највише јој помаже осећај кохерентности који јој омогућава да дефинише ситуацију као смислену, савладиву и разумљиву, те тако породица постаје способна да нормализује кризу (Walsh, 2003, према: Зобеница, 2012). И Олсон (2007, према: Матејевић и Тодоровић, 2012) сматра да је систем веровања значајан за породицу. По њему, породица конструише заједничка веровања која се потврђују и развијају кроз животне циклусе, а она су значајна јер доприносе осећају повезаности и организују искуство, што омогућава члановима породице да разумеју кризне ситуације. „Веровања обликују норме, правила и интеракцијске обрасце који управљају породичним животом, нарочито породичним одговорима на нову стресну ситуацију и могућност антиципације

животних изазова” (Гачић и Мајкић, 2000: 336). Новија истраживања повезана са ковид-19 на одређени начин потврђују тезе да систем веровања, давање одређеног значења и смисла кризи може да буде протективни фактор од стреса. Истраживања указују да *mind-based* суочавање са кризом и осећај духовне добробити (*spiritual wellbeing*) доприносе смањењу штетних утицаја стреса због ковид-19, а поред тога доприносе и одређеној субјективној добробити (Arslan & Yildirim, 2021). *Mind-based* суочавање је дефинисано као позитивно усмерена процена и реинтерпретација стресора (Wenzel, Glanz, Lerman, 2002). Они који су користили такав начин суочавања са епидемијском кризом користили су адаптивније стратегије које су доприносиле отпорности на кризу што је утицало на њихов осећај духовне и субјективне добробити (Arslan & Yildirim, 2021). Још раније је доказано да многи људи како би се изборили са стресом и негативним последицама животних проблема користе своју религију, духовност или веру (Paragmet et al., 1998). Према томе, духовност, оптимизам и усмереност на позитивно тумачење стресних ситуација може да буде значајан фактор у превазилажењу стреса узрокованог епидемијом.

Када је у питању *породична организација* као скуп процеса који доприноси резилијентности, по схватању Волшове, она представља скуп оних организационих процеса који чине породичну резилијентност: флексибилности, повезаности социјалних и економских ресурса. Сматра се да су флексибилне породице способне да се мењају када је потребно али и да одрже стабилност кроз постојеће облике функционисања (Walsh, 1998, према: Зобеница, 2012). За Олсона *флексибилност*, односно адаптивност, јесте димензија и организациони процес и односи се на то како породица уравнотежује стабилност и промену. По њему, постоји пет нивоа флексибилности распоређених од екстремно ниског – ригидности до екстремно високог – хаотичности. Милојковић (1997, према: Матејевић и Тодоровић, 2011) сматра да карактеристике организационих процеса са аспекта флексибилности карактеришу: предвидива конзистентна правила, улоге, обрасци, интеракције, стабилна структура, ритуали и рутина. Што се *повезаности* као организационог процеса тиче за Волшову она појачава подршку и кооперацију и доприноси поштовању разлика, граница, и аутономије сваког члана породице. Према Олсону, кохезивност, као димензија и организациони процес породичног функционисања, односи се на емоционалну повезаност између чланова породице; кохезија је фокусирана на то како породица прави равнотежу између заједништва и одвајања. Сматра се да три нивоа кохезије *донекле повезани*, *повезани* и *веома повезани* – чине балансирану кохезију неопходну за породично функционисање, док екстремне вредности (претерана умреженост и разједињеност), било ниске било високе, представљају проблематичне нивое за породичне односе у дужем временском периоду. Основна претпоставка Олсоновог *circumplex* модела је да су уравнотежени нивои кохезије и флексибилности најподеснији за породично функционисање, док се неуравнотежени нивои кохезије и флексибилности (врло низак или врло висок) асоцирају са проблематичним породичним функционисањем.

Према томе, функционална и резилијентна породична структура требала би да испуњава задатке породице у потреби за *индивидуализацијом њених чланова*, а истовремено пружа осећај *припадности и заједништва*. Баланс између јединства и одвојености ствара сигурност, заштиту, међусобну подршку, брижне релације, приврженост и добру сарадњу посебно у катастрофичним догађајима (Beavers, 1993, према: Гачић и Мајкић, 2000). Стотине истраживања је показало да породице са уравнотеженим нивоом кохезије и флексибилности функционишу боље кроз животне циклусе од породица са екстремнијим нивоима (Olson, 2000, према: Матејевић и Тодоровић, 2012).

Међутим, *социјална подршка* као трећи тип организационих процеса није мање значајан, а Волш сматра да је она од виталне важности у време невоља јер даје практичну и емоционалну подршку (Walsh, 2003, према: Зобеница, 2012). Она надаље истиче да уколико нема ресурса у заједници и одговора заједнице, породица не може сама да се одбрани, те ће доћи до њеног неминовног ремећења упркос можда успешном унутрашњем функционисању (Walsh, 1993, према: Гачић и Мајкић, 2001). И Олсон налази да породица и пријатељи јесу важни ослоњци породице на свим нивоима породичног животног циклуса (Olson, 1993, према: Зобеница, 2012). Социјална подршка којом би биле обухваћене све породице од пресудног је значаја у време епидемијске кризе.

Комуникацијски процеси чине трећу групу процеса резилијентности, којој припадају: јасноћа комуницирања, емоционална размена и колаборационо решавање проблема (Walsh, 2002, према: Зобеница, 2012). И за Ослона важе та три аспекта комуникације, само што комуникацију и систем веровања он назива организационим процесима (Olson, 2007, према: Матејевић и Тодоровић, 2012). Истиче се да је у време кризе од круцијалне важности појаснити ситуацију колико је могуће како би се омогућило и олакшало доношење одлука и подстицање разумевања међу члановима породице. Такође, Олсон наводи најважније елементе специфичних вештина комуникације – вештина говора и слушања, самооткривање, јасност, континуитет, поштовање и обзир – задржавајући контекстуалну јасност (Olson, 1993; Гачић и Мајкић, 2001). Неопходна је и емоционална размена како не би дошло до потискивања емоција што може додатно да наруши комуникацију, али и решавање проблема на начин да се отворено изрази могуће неслагање и осмисли акција за решење проблема. У породицама у којима постоји емоционална повезаност и блискост комуникација је отворенија, чланови породице разговарају о својим осећањима, о својим потребама и проблемима, негује се осећај заједништва, а посебно развијене комуникационе вештине омогућавају уравнотеженим породицама да мењају ниво кохезије и адаптивности (Матејевић и Тодоровић, 2012).

Волш истиче да резилијентни процес омогућава учење кроз невоље и интеграцију нових искустава у породичном животу (Walsh, 2002, према: Зобе-

ница, 2012). Дакле, у питању је једно опште рефокусирање на јаке стране породице, на оно што је научила из кризних периода и на развој вере у будућност.

Анализирањем бројних истраживања која су се бавила факторима који доприносе резилијентности породице током пандемије, закључено је да су: *здрав однос, вера, позитиван начин размишљања као и изграђеност друштвене подршке породицама* значајни адаптивни и протективни процеси породице (Gayatri & Irawaty, 2021). Као што се види, бројна савремена истраживања су доказала да процеси, слични или идентични напред поменути процесима доприносе протективности и резилијентности породице у тренуцима кризе.

ИМПЛИКАЦИЈЕ ЗА ПРАКСУ – ЗАКЉУЧАК

Имајући на уму шта су кључни процеси који доприносе резилијентности, ми се као друштво можемо потрудити да помогнемо породицама, а самим тим и појединцима, јер, као што је речено, индивидуална резилијентност није независна од других друштвених система и подсистема. Будући да не говоримо о тачно одређеној породици већ о породици уопште у времену епидемијске кризе, даћемо предлоге за јачање резилијентности, који могу бити усмерени на све породице.

Криза којој смо сведочили, а која у одређеним деловима света и даље траје, представља промену на глобалном нивоу. Многи су ишчекивали вакцину против вируса, а од настојања бројних истраживача на светском нивоу зависила је и наша борба са вирусом. Рекло би се да је вакцина дала значајну дозу оптимизма за превазилажење епидемијске кризе. Међутим, глобални ниво и представници здравствених организација и власти као да нису довољно водили рачуна о уважавању напред поменутих процеса током трајања епидемије.

Бројна истраживања и концепти породичне резилијентности и доброг породичног функционисања говоре у прилог духовности, онога што није увек видљиво или опипљиво, али чини се врло важно за добро функционисање сваког човека. Према томе, потребно је да сви они који се у друштву баве менталним здрављем уваже духовност и усмереност на позитивну реинтерпретацију кризе јер представљају значајне факторе који доприносе заштити од негативних стресних утицаја током пандемије. Један члан породице који има позитивне ставове и уверења, веру и наду да ће се одређена ситуација превазићи, може да делује подстицајно и на друге чланове породичног система, те се не може занемарити позитиван утицај макар једног члана система.

Када је у питању духовна добробит религиозних људи, треба имати на уму да је велики број верских објеката, као главна места окупљања и религиоз-

зних ритуала, био затворен за посете током епидемије са циљем поштовања епидемијских мера. Било би од великог значаја да представници различитих вероисповести пронађу начине да помогну својим верницима у кризним и стресним тренуцима. На пример, отварање телефонских линија које би биле доступне за све, а које би пружале могућност за разговор са духовним лицем могло би да буде од користи у служби очувања психичког здравља и духовне добробити религиозних људи. Међутим, мора се имати у виду да је најбитнији унутрашњи осећај вере, што не мора да буде повезано са самом вероисповешћу.

Осим цркве која би на различите начине излазила у сусрет религиозним људима, потребна је општија, глобалнија усмереност друштва на јачање наде да ће се вирус превазићи. На пример, поруке које би биле инициране од стране представника здравства и власти, а које би у себи садржале лековиту дозу оптимизма, биле би од великог значаја за отпорност, али и превладавање кризе. С обзиром на то да се током епидемије људи ослањају на медије и информације које су преносили, било би од значаја развијање и увођење телевизијских емисија које би биле намењене помагању људима да се изборе са стресом, анксиозношћу, неизвесношћу. Медији су, како је раније речено, слали контрадикторне поруке о вирусу, спречавању преношења вируса. Представници здравства и власти би, кроз медије и различите телевизијске канале, могли да шаљу доследније и конгруентније поруке које би допринеле смањењу стреса и уређенијем понашању грађана. Самим тим спречавали би се и потенцијални конфликти у породици изазвани стресом због неизвесности и дисконтинуитета у информацијама.

Системска теорија о породици има своју најбољу примену у системској породичној терапији. Шта, међутим, ако терапија није доступна или уколико за њу породица или чланови породице немају довољно ресурса? Оно што сматрамо значајним за стварање отпорности на пролонгиран стрес који долази са кризом јесте – постојање и организовање различитих врста програма помоћи појединцима и породици на националном нивоу. У Републици Србији су од 16. марта 2022. отворене Националне телефонске линије за пружање психосоцијалне подршке свим грађанима којима је потребна (<https://www.zdravlje.gov.rs>). Како директорка клинике „Др Лаза Лазаревић” наводи, за годину дана трајања епидемије, на целом сервису који садржи линију за превенцију суицида, линију за психосоцијалну подршку током епидемије и линију за помоћ породицама са адолесцентима, било је преко 30 000 позива (РТС, 2021), што говори у прилог значаја постојања линије. Добра вест је да је била отворена специјална линија за здравствене раднике будући да су они били први на линији фронта одбране од вируса. Искуства стручњака из домена менталног здравља који раде на овој линији говоре да особе које позову имају доживљај да има ко да их саслуша, да им пружи подршку, сагледа за њих ширу перспективу или их упуту на релевантног стручњака или установу која им може бити од помоћи (Ма.Р., 2021). *Умети саслушати саговорника је вештина која се може увежбавати, а од те вештине зависи скоро сва вербална комуникација.* Систем-

ски приступ породици, као што смо споменули, наглашава значај добре комуникације за функционалност породице, те би од великог значаја били програми који су усмерени на побољшање вештина комуникације, активног слушања, конструктивног решавања проблема. *Претпостављамо да би број људи који би се јавио за помоћ био знатно већи уколико би се радило на друштвеној дестигматизацији служби за ментално здравље.* Потребно је охрабривати породице и родитеље да траже помоћ, а тражење помоћи је знак снаге, али и свесности о постојању проблема што даље олакшава потенцијалне интервенције.

Будући да је доказано да резилијентност родитеља утиче на резилијентност деце и адолесцената у времену кризе (Luthar, Ebbert, Kumar, 2021), програми који би били намењени одраслима свакако би се позитивно рефлектовали на децу и целу породицу. Посебну пажњу би требало посветити програмима који су усмерени на спречавање насиља у породици које се током пандемије знатно појачало. Такође, због повећане конзумације алкохола и психоактивних супстанци у свету, потребно је и континуирано, на различите начине указивати на негативне ефекте коришћења алкохола и других психоактивних супстанци као механизма одбране од стреса, како се не би развиле трајне склоности и навике у њиховом коришћењу.

Епидемијска криза је ипак утицала на то да се бар створи прилика да се чланови породице повежу или бар поново повежу (међутим, многи нису успели у томе због дуготрајне дисфункционалне хомеостазе). Ритуали су један од значајнијих механизма за обезбеђивање резилијентности, те би формирање нових позитивних ритуала – читање књига, гледање емисија прилагођених узрасту деце, разговарање, породични одласци у природу, на село – били добра прилика да породица постане заједница у којој се васпитавају и развијају сви њени чланови и која представља уточиште од стреса. Уз добру и здраву комуникацију и позитивне заједничке активности може се изградити осећај заједништва, поверења, кохезије и среће, а породица бити извор индивидуалне резилијентности.

Бројна истраживања о организацији и искуствима родитеља, деце и наставника о онлајн настави дају различите резултате. Системски приступ наглашава потребу за повезаношћу свих друштвених система. Како би се целокупан процес васпитања и образовања деце у условима епидемије учинио позитивнијим искуством, неопходна је континуирана сарадња и повезаност свих, уважавање међусобних потреба, чиме би се постигла доследност у васпитно-образовном процесу. Коришћење интернета током пандемије је допринело осећају повезаности са блиским особама и омогућило да се послови и настава реализују у одређеном обиму. Међутим, потенцијални негативни ефекат везаности за интернет и рачунаре је њихово прекомерно коришћење, што би могло да доведе до зависности у његовом коришћењу или злоупотребе деце на интернету. С обзиром на све то, родитељима и деци би требало саветовати да ограничавају време које проводе на интернету, као и да проверавају садр-

жаје које користе деца. Имајући у виду да су социјални односи есенцијални извор позитивног менталног здравља, неопходно би било омогућавање доступности онлајн комуникације што већем броју људи, посебно онима са ниским социоекономским статусом или из руралних средина, како би били повезани са родбином и пријатељима.

* * *

Овај рад представља само један кратак приказ системске породичне теорије и њене примене у условима савременог живота. Системски приступ породици подразумева свеобухватан и широк оквир посматрања на породично функционисање, те посебно наглашава важност односа и интеракције свих система и подсистема за разумевање породице. Оно што нам овај приступ и концепт релационе, системске резилијентности наглашавају јесте да смо сви повезани и да сви заједно можемо и морамо да учествујемо како бисмо превладали кризу глобалног карактера. Знајући шта су то функционалне и резилијентне породице, можемо разумети шта је то на шта треба да утичемо и на чему треба као друштво да радимо како бисмо побољшали породичну функционалност и резилијентност у ситуацијама кризе.

Можда је епидемија на измаку, међутим, овај кратки временски период обележили су бројни догађаји који су окупирали свет, те ће искуство са епидемијом и бројна научна истраживања бити од великог значаја за све што се у будућности може десити. Поставља се питање како ће се свет, и психолошки и економски исцрпљен борбом са корона вирусом, изборити са нарастајућом економском кризом због рата у Украјини. Након свега, сигурни смо да нисмо споменули све могућности друштвене помоћи породици током пандемије, али се надамо се да смо бар дали идеје за нека наредна истраживања и проучавања.

Литература

- Abramson, A. (2020). *How COVID-19 may increase domestic violence and child abuse*. Retrieved June 2, 2022 from the World Wide Web <https://www.apa.org/topics/covid-19/domestic-violence-child-abuse>.
- Arslan, G. & Yıldırım, M. (2021). Meaning-Based Coping and Spirituality During the COVID-19 Pandemic: Mediating Effects on Subjective Well-Being. *Frontiers in psychology*, 12, 646572, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.646572>.
- Arslan, G. & Yıldırım, M. (2020). Coronavirus stress, meaningful living, optimism, and depressive symptoms: a study of moderated mediation model. *Australian Journal of Psychology*, 73(2), 113–124. DOI 10.1080/00049530.2021.1882273.
- Afifi, T. & Afifi, W. (2015). *Uncertainty, information management, and disclosure decisions: Theories and applications*. Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203933046>.
- Van Gelder, N., Peterman, A., Potts, A., O'Donnell, M., Thompson, K., Shah, N., Oertelt-Prigione, S. & Gender and COVID-19 working group (2020). COVID-19: Reducing the risk of infection might increase the risk of intimate partner violence. *EClinical Medicine*, 21, 100348. <https://doi.org/10.1016/j.eclinm.2020.100348>.
- Гачић, Б. и Мајкић, В. (2000). Породична резилијентност: Кључни процеси. *Психологија*, 33(3–4), 329–350.
- Gayatri, M. & Irawaty, D. K. (2022). Family Resilience during COVID-19 Pandemic: A Literature Review. *The Family Journal*, 30(2), 132–138, <https://doi.org/10.1177/106648072111023875>.
- Голднер Вуков, М. (1988). *Породица у кризи*. Београд – Загреб: Медицинска књига.
- Guest, J. L., del Rio, C. & Sanchez, T. (2020). The three steps needed to end the COVID-19 pandemic: Bold public health leadership, rapid innovations, and courageous political will. *JMIR Public Health and Surveillance*, 6(2), Article e19043, <https://doi.org/10.2196/19043>.
- Guest, J. L., Del Rio, C. & Sanchez, T. (2020). The Three Steps Needed to End the COVID-19 Pandemic: Bold Public Health Leadership, Rapid Innovations, and Courageous Political Will. *JMIR public health and surveillance*, 6(2), e19043, <https://doi.org/10.2196/19043>.
- Зобеница, А. (2012). *Учинак системске терапије на резилијентност породица алкохоличара*. (Докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет. DOI 10.2298/BG20121105ZOBENICA.
- Julien, J., Ayer, T., Tapper, E. B., Barbosa, C., Dowd, W. N. & Chhatwal, J. (2022). Effect of increased alcohol consumption during COVID-19 pandemic on alcohol-associated liver disease: A modeling study. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 75(6), 1480–1490, <https://doi.org/10.1002/hep.32272>.
- Linde, E. S., Varga, T. V. & Clotworthy, A. (2022). Obsessive-Compulsive Disorder During the COVID-19 Pandemic – A Systematic Review. *Frontiers in psychiatry*, 13, 806872, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.806872>.

- Luthar, S. S., Ebbert, A. M. & Kumar, N. L. (2021). Risk and resilience during COVID-19: A new study in the Zigler paradigm of developmental science. *Development and psychopathology*, 33(2), 565–580, <https://doi.org/10.1017/S0954579420001388>.
- Manzo, L. K. C. & Minello, A. (2020). Mothers, childcare duties, and remote working under COVID-19 lockdown in Italy: Cultivating communities of care. *Dialogues in Human Geography*, 10(2), 120–123, <https://doi.org/10.1177/2043820620934268>.
- Ма. Р. (2021). Стручњацима за ментално здравље можете се јавити телефоном или путем онлајн чета. Еклинака. Retrieved June 10, 2022 from the World Wide Web <https://eklinika.telegraf.rs/vesti/41568-mentalno-zdravlje-besplatan-telefoniski-poziv-pomoc-putem-onlajn-ceta>.
- Матејевић, М. и Годоровић, Ј. (2012). Функционалност породичних односа и компетентно родитељство. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Министарство здравља Републике Србије (2020). Отворене телефонске линије у циљу очувања менталног здравља у условима епидемије. Retrieved June 12, 2022 from the World Wide Web <https://www.zdravlje.gov.rs/vest/346548/otvorene-telefonske-linije-u-cilju-ocuvanja-mentalnog-zdravlja-u-uslovima-epidemije.php>.
- Настасић, П. (1998). Алкохолизам и међугенерациско преношење. Београд: Tehniss.
- Pargament, K. I., Smith, B., Koenig, H. G. & Perez, L. (1998). Patterns of positive and negative religious coping with major life stressors. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37(4), 710–724, <https://doi.org/10.2307/1388152>.
- Половина, Н. (2011). Породица у системском окружењу. Београд: Чигоја штампа.
- Roberts, A., Rogers, J., Mason, R., Siriwardena, A. N., Hogue, T., Whitley, G. A. & Law, G. R. (2021). Alcohol and other substance use during the COVID-19 pandemic: A systematic review. *Drug and alcohol dependence*, 229 (Pt A), 109150, <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2021.109150>.
- Roos, L. E., Salisbury, M., Penner-Goeke, L., Cameron, E. E., Protudjer, J., Giuliano, R., Afifi, T. O. & Reynolds, K. (2021). Supporting families to protect child health: Parenting quality and household needs during the COVID-19 pandemic. *PLoS one*, 16(5), e0251720, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251720>.
- РТС (2021, јул 24). Пандемија оставила ожиљке – ко се јавља за психолошку помоћ и шта нас највише мучи. РТС. Retrieved June 13, 2022 from the World Wide Web <https://www.rts.rs/page/stories/sr/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81/story/3148/zivot-u-vreme-pandemije/4453942/mentalno-zdravlje-koronavirus-pandemija.html>.
- Стајић, М., Жикић, Б. и Пишев, М. (2021). Шумови у комуникацији: „двострука обавезност” током епидемије ковида-19 у Србији. *Гласник Етнографског института САНУ*, 69(3), 593–608.
- Smith, S. R., Hamon, R. R., Ingoldsby, B. B. & Miller, J. E. 2009 et al. (2009). *Exploring family theories*. New York: Oxford University Press.
- Shirkavand, L., Abbaszadeh, A., Borhani, F. & Momenyan, S. (2018). Correlation between spiritual well-being with satisfaction with life and death anxiety among elderlies suffering from cancer. *Electronic Journal of General Medicine*, 15(3), 1–7, <https://doi.org/10.29333/ejgm/85501>.

- Usher, K., Bhullar, N., Durkin, J., Gyamfi, N. & Jackson, D. (2020). Family violence and COVID-19: Increased vulnerability and reduced options for support. *International journal of mental health nursing*, 29(4), 49–552, <https://doi.org/10.1111/inm.12735>.
- Halama, P. (2014). “Meaning in life and coping: sense of meaning as a buffer against stress” in *Meaning in positive and existential psychology*. In A. Batthyany & P. Russo-Netzer (eds.) (239–250). New York, NY: Springer.
- Hernandez, R. A. & Colaner, C. (2021). “This Is Not the Hill to Die on. Even if We Literally Could Die on This Hill”: Examining Communication Ecologies of Uncertainty and Family Communication About COVID-19. *American Behavioral Scientist*, 65(7), 956–975, <https://doi.org/10.1177/0002764221992840>.
- Campbell, A. M. (2020). An increasing risk of family violence during the Covid-19 pandemic: Strengthening community collaborations to save lives. *Forensic Science International: Reports*, 2(3):100089. DOI 10.1016/j.fsir.2020.100089.
- Clemente-Suárez, V. J., Martínez-González, M. B., Benitez-Agudelo, J. C., Navarro-Jiménez, E., Beltran-Velasco, A. I., Ruisoto, P., Diaz Arroyo, E., Laborde-Cárdenas, C. C. & Tornero-Aguilera, J. F. (2021). The Impact of the COVID-19 Pandemic on Mental Disorders. A Critical Review. *International journal of environmental research and public health*, 18(19), 10041, <https://doi.org/10.3390/ijerph181910041>.
- Conejero, I., Berrouguet, S., Ducasse, D., Leboyer, M., Jardon, V., Olié, E. & Courtet, P. (2020). Épidémie de COVID-19 et prise en charge des conduites suicidaires : challenge et perspectives [Suicidal behavior in light of COVID-19 outbreak: Clinical challenges and treatment perspectives]. *L'Encephale*, 46(3S), S66–S72. <https://doi.org/10.1016/j.encep.2020.05.001>.
- Wenzel, L., Glanz, K. & Lerman, C. (2002). Stress, coping, and health behavior. *Health behavior and health education: Theory, research and practice*. 3rd Edn. In K. Glanz, B. Rimer & F. M. Lewis (eds.) (210–239). San Francisco: Jossey-Bass.
- Wu, Q. & Xu, Y. (2020). Parenting stress and risk of child maltreatment during the COVID-19 pandemic: A family stress theory-informed perspective. *Developmental Child Welfare*, 2(3), 180–196, <https://doi.org/10.1177/2516103220967937>.
- White, J. & Klein, D. (2008). *Family theories*. Los Angeles: SA.

Nataša M. Nikolić

University of Kragujevac, Faculty of Education, Užice

A SYSTEMIC APPROACH TO FAMILY – IMPLICATIONS FOR PRACTICE DURING THE COVID-19 EPIDEMIC

Summary

This paper will discuss the systemic family theory and its implications for practice during the covid-19 epidemic. This theory views the family as a dynamic system inextricably linked with other social systems. It is a system that is much more than the sum of its parts and has its own structure, hierarchy, boundaries, and throughout its life cycle it encounters numerous developmental and non-developmental crises. The covid-19 epidemic represents a global crisis with a series of consequences for social relations, family functioning, and people's mental health. The paper will also consider the concept of family/systemic resilience, i.e. processes that contribute to protecting the family and its members in times of crisis. Given that the family and its members are not isolated, the social, national, and global levels must contribute to strengthening the family's resilience process and thus contribute to the resilience of individuals. With that in mind, we will propose different types of social assistance to the family, such as strengthening spirituality as a mechanism of resilience, mastering communication skills, teaching active listening, etc.

Keywords: *family system theory, resilience, covid-19, crisis.*